

Tematická reprezentativnost korpusů

Reprezentativnost korpusů je idea obecně velmi obtížně podchytitelná a s určitými přestávkami již po dlouhou dobu diskutovaná (srovej zde stať J. Králíka, s. xx-xx).

První otázkou, kterou by bylo možno si položit, je otázka, do jaké míry korpus odpovídá (nebo v budoucnu bude odpovídat) jazyku - jeho produkci i recepci - z hlediska média přenosu, tedy poměru mezi jazykem mluveným a slyšeným versus psaným a čteným. Současné zkušenosti s vytvářením mluvených korpusů, s jejich zpracováním a především s jejich velkou časovou a finanční náročností ukazují, že texty mluvené a psané budou vzhledem k poměru, ve kterém se vyskytují v běžném životě (odhady hovoří o 90-95 % mluveného jazyka a pouhých 10, ale možná spíš jen 5 % jazyka psaného), pravděpodobně vždy nevyvážené a že korpusy, ve kterých by tento poměr odpovídal realitě života, budou alespoň v dohledné době několika desítek let příliš malé na to, aby poskytly dostatek materiálu pro základní výzkum na všech jazykových rovinách. Jistě budou pomocníkem pro rozlišení frekvence užití v oblasti mluveného a psaného jazyka, jistě budou velmi cenným zdrojem pro specializovaná studia mluveného jazyka, např. morfologická či syntaktická, která jsou velmi potřebná, pro lexikografická studia však podobné korpusy nebudou ještě velmi dlouhou dobu dostatečně veliké.

Je tedy třeba počítat s tím, že nejméně několik následujících desetiletí budou všechny větší korpusy odrážet především jazyk psaný. (Nejde o nic nového, i náš starší typ materiálové základny pro lexikografii - lístkový katalog - zpracovával téměř výhradně češtinu psaných textů, tento fakt je jen třeba při různých studiích brát v úvahu.) Také projekt Český národní korpus (ČNK) obsahuje převážně texty (původem) psané.

Zcela samozřejmě se otázka reprezentativnosti hned ve svém dalším kroku rozpadá na problém objemu a obsahu. Jak velký musí být korpus, aby ho bylo možno vzhledem k cílovému užití nazvat užitečně reprezentativním? Jak zajistit, aby ve velkých všeobecných korpusech byla obsažena co nejširší tematická škála?

Velikost korpusů vycházela v jejich úplných začátcích spíše z lidských, technických a finančních možností prvních korpusových lingvistů a pohybovala se od několika set tisíc k přibližně dvěma milionům slovních výskytů. Byla na nich sice podniknuta zajímavá zkou-

mání morfologická i jiná, velmi brzy se však ukázalo, že pro základní výzkum, který by se neomezoval na nižší jazykové roviny, je třeba velikosti nepoměrně větší. V dnešní době je za (pravděpodobně dočasný) standard považována velikost 100 milionů slovních výskytů, kterou má snad nejcitovanější korpus 90. let, British National Corpus (BNC). Tuto velikost nabízí i první varianta reprezentativního korpusu současné psané češtiny SYN2000, zpřístupněná veřejnosti v roce 2000.

Na obsahové měřítko, tedy na zachycení široké škály témat jedni při budování korpusů rezignují (např. Bank of English, Frantext), zatímco druzí se snažili a snaží o jistou proporcionalitu a reprezentativnost.

Pracovníci jednomilionového Survey of English Usage (SEU), nejvýznamnějšího předchůdce dnešních elektronických korpusů, dělili psaný text do následujících kategorií:

A) text tištěný   1 informativní 1.1 denní tisk, 1.2 vědecké texty, 1.3 administrativa, 1.4 právo2 výukový3 agitační4 imaginativní
B) text netištěný   1 korespondence 1.1 soukromá, 1.2 nesoukromá2 deníky3 souvislý text 3.1 imaginativní, 3.2 informativní.
C) text psaný, určený k přednesu   1 různé mluvené projevy2 hry3 zprávy4 slavnostní projevy5 příběhy

Autoři prvního elektronického korpusu, dodnes vlivného jednomilionového Brown University Standard Corpus of Present-Day Edited American English (Brown Corpus), kategorizovali své texty následovně:

informativní   1 denní tisk—reportáže

- 1.1 politické, 1.2 sportovní, 1.3 společenské, 1.4 krátké zprávy, 1.5 ekonomické, 1.6 kulturní
- 2 denní tisk—úvodníky
 - 2.1 institucionální, 2.2 osobní
- 3 denní tisk—recenze (knihy, divadlo, tanec, hudba)
- 4 náboženství
- 5 řemesla a koníčky
- 6 lidové tradice
- 7 krásná literatura, životopisy, paměti
- 8 odborné texty
 - 8.1 přírodní vědy, 8.2 medicína, 8.3 matematika, 8.4 sociologie a psychologie, 8.5 politika, právo a výchova, 8.6 společenské vědy, 8.7 technika a strojírenství
- 9 různé
 - 9.1 vláda, 9.2 nadace, 9.3 zprávy průmyslových podniků, 9.4 univerzitní materiály, 9.5 zprávy podnikových orgánů

imaginativní

- 10 romány a povídky
- 11 detektivní romány a příběhy s tajemstvím
- 12 sci-fi
- 13 dobrodružné romány a westerny
- 14 milostné romány a romance
- 15 humor

Jeden z nejcitovanějších korpusů poslední doby a v letech 1991 až 1995 nejprestižnější projekt anglické lingvistiky, British National Corpus (BNC), pracuje s velkými a tematicky širokými oblastmi. Základní dělení na literaturu imaginativní a informativní sice nemohl ponechat jako nejjemnější možnou distinkci, o mnoho více však ze svého projektu nezveřejnil. Literaturu informativní dělí na osm specifitějších „domén“ (*domain*): 1. umění - 2. víra a myšlení - 3. obchod a finance - 4. volný čas - 5. čistá věda a přírodní vědy - 6. aplikované vědy - 7. sociální vědy a ekonomie - 8. dění ve světě.

Jinou možností je vytvořit jemné síto mnoha vědních oborů. Tato varianta pohledu na tematické oblasti byla zvolena v Ústavu Českého národního korpusu (ÚČNK), byť si jeho pracovníci byli vědomi obtíží a problémů z takového eventuálně zvoleného přístupu vyplývajících. I dnes se však zdá, že pracovat jen s pěti nebo deseti kategoriemi by znamenalo zůstat v půli cesty, a dnešní obtíže s kategorizací (u děl multitematických či vysloveně mezioborových) budou v budoucnu alespoň částečně vyváženy možností pracovat s vědními oblastmi odděleně (např. geografie, meteorologie, stavebnictví).

V ÚČNK je pro zajištění vyváženosti korpusu SYN2000 (stomilionový reprezentativní korpus synchronní psané češtiny) používána relativně velmi jemná tematická škála. Vznikala na podkladě materiálu, který se zabýval různými charakteristikami a jejich kombinovatelností

(F. Čermák, interní materiál ÚČNK), dále Deweyova desetinného třídění pro knihovny, poučila se na zahraničních korpusových projektech a vzala v úvahu také praktické zkušenosti těch pracovníků ÚČNK, kteří se zmiňovanou škálou pracují při značkování textů.

V současnosti je seznam velkých oblastí a jejich dalšího vnitřního dělení už relativně ustálený.

Abych tematické kategorie ČNK představil v přehledné podobě, rozhodl jsem se uveřejnit je v tabulce, která bude umožňovat srovnání s Deweyovým desetinným tříděním pro knihovny a s tematickými oblastmi, ve kterých Oxford University Press (Oxford UP) využívá pro svůj lexikografický program excerpe externích odborníků. Tyto konfrontační soubory témat můžeme považovat jednak za soubory obecným užíváním vyzkoušené (zejména v případě Deweyova třídění), jednak za zkušenými lexikografy zvolené a stále prověřované kategorie (zejména v případě Oxford UP), které navíc zajímavě poukazují na historicky podmíněné oblasti čtenářského zájmu (srov. nepoměr mezi množstvím jemných kategorií např. v oblasti filosofie, medicína, domácí hospodářství, sport či minority).

Zkratky používané při vnější lingvistické anotaci (viz sloupec 1) jsou založeny na mezinárodních názvech oblastí, oborů.

Značka v ČNK	ČNK	Dewey	Oxford UP
<i>typ textu:</i>			
ver	báseň		
son	píseň		písňové texty
scr	dramatický text, scénář	792 divadlo	drama, divadelní písňový text
nov	román či jiný celek		fikce, historický román
col	soubor povídek, jednotlivá povídka	080 sborníky	
fac	lit. faktu		
pub	publicistika (noviny a neoborné časopisy)		
adm	administrativa	350 veřejná správa, 351 ústřední vláda, 352 místní správa, 651 řízení administrativy, 652 psaní, 653 těsnopis	zaměstnání
sci	vědeckonaučná lit.		
pop	populárně-naučná lit.		
txb	učebnice		
enc	abecedně, systematicky a jinak uspořádaná díla	030 všeobecné encyklopedie	
mis	rozmanité	000 všeobecná díla	
<i>žánr:</i>			
IMAGINATIVNÍ			
crm	detektivní, špionážní romány		zločin
scf	vědecko-fantastická lit., fantasy		sci-fi, fantasy
jun	lit. pro děti a mládež, báje, pověsti, legendy, bajky, pohádky		beletrie pro děti, mytologie
FAC	lit. faktu		
tra	cestopisy		
mem	(auto)biografie, vzpomínky, deníky	920 životopisy (kromě 929 genealogie a heraldika)	autobiografie, biografie

chr	kroniky, letopisy, ročenky, deníky		deníky
let	dopisy		
INFORMATIVNÍ			
ARS	UMĚNÍ	700 umění, 709 dějiny umění	umění, kritická teorie
mus	hudba	780 hudba	hudba (blues, etnická hudba, hudební nástroje, jazz, nahrávání, opera, písňové texty, populární hudba, primitivní hudba, rock, vážná hudba), /umění/ múzická umění
cin	film		film
tvf	televize		
arc	architektura	710 tvorba krajiny, urbanistika, 720 architektura	architektura
art	výtvarné umění, užité umění	708 galerie, muzea, sbírky, 730 sochařství, 740 kreslení a dekorativní umění, 750 malířství, 760 tiskové techniky, 770 fotografie, 913 starožitnosti	/umění/ malířství, fotografie, klenotnictví, starožitnosti, kaligrafie, keramika, design, tisk (litografie)
the	divadlo, balet		tanec (balet), /umění/ múzická umění
lit	literární věda	800 literatura, 810 americká literatura, 820 anglická literatura, 830 německá literatura, 840 francouzská literatura, 850 italská literatura, 860 španělská literatura, 870 latinská literatura, 880 řecká literatura, 890 ostatní literatury	literatura, literární kritika, literární teorie
HUM	SOCIÁLNÍ VĚDY		
his	dějiny, archeologie, odborné biografie	509 dějiny a dílčí pojednání (o čisté vědě), 571 prehistorická archeologie, 900 dějiny, 930 dějiny starověku, 929 genealogie a heraldika	dějiny, sociální dějiny, genealogie, heraldika, dějiny starověku, archeologie, mince
psy	psychologie	130 psychologické obory, 150 obecná psychologie	psychoanalýza
edu	pedagogika a osvěta	370 výchova, 507 studium a výuka (čisté vědy), 707 studium a výuka (umění)	výchova a vzdělání, muzea, děti, rodičovství
soc	sociologie, komunikace, média	070 novinářství, 300 společenské (sociální) vědy, 360 sociální péče, 366 sdružení, 367 společenské kluby, 368 pojištění	sociologie, soc. otázky, žurnalistika, zpravodajství
phi	filosofie, etika	100 filosofie, 110 metafyzika, 120 metafyzické teorie, 140 filosofická témata, 170 etika,	filosofie (fenomenologie)

		180 starověká a středověká filosofie, 190 moderní filosofie, 501 filosofie a teorie (čisté vědy), 577 filosofie biologie, 601 filosofie a teorie (techniky), 701 filosofická hlediska (umění)	
inf	informace a knihovnictví	370 výchova	výchova a vzdělání, muzea
pol	politologie	320 politologie, 353 vláda Spojených států	politika, vláda
lin	lingvistika	400 jazyk, 410 srovnávací jazykověda, 420 angličtina, 430 němčina, 440 francouzština, 450 italština, 460 španělština, 470 latina, 480 klasická řečtina, 490 ostatní jazyky, 508 sbírky, dialektologie	lingvistika (dialekt, gramatika, fonetika), hebrejština, angličtina ve světě, indická angličtina, jazyk, lexikografie, angličtina černochů, klasická filologie
eth	etnografie	390 národopis a folklor	původní Američané
LAW	PRÁVO A BEZPEČNOST		
jur	právo, kriminalistika	340 právo	právo (zločin (mafie), kriminalistika, policie, vězení), dědictví,
mil	vojenství	355 válečnictví, 356 pěší vojska, 357 jezdeckvo, 358 ostatní vojska a služby, 359 námořní síly	branná moc (vojenské letectvo, pozemní vojsko, válečné námořnictvo), zbraně
sec	bezpečnost		špionáž
NAT	PŘÍRODNÍ VĚDY	500 čistá věda	věda
arg	zemědělství, lesnictví, chov, pěstování	630 zemědělství, 637 mlékárenský průmysl, 664 potravinářská technologie	zemědělství, farmaření, rybářský průmysl, lesní hospodářství, včelařství, koně
med	medicína	610 lékařské vědy, 613 hygiena, 615 terapie a farmakologie	medicína (anatomie, bakteriologie, farmakologie, fyziologie, homeopatie, chirurgie, imunologie, neurologie, oftalmologie, psychiatrie, psychologie, veterinární medicína, zubní lékařství), zdraví (alternativní medicína (akupunktura, aromaterapie))
zoo	zoologie	562 paleozoologie bezobratlých, 563 jednoduché formy, 564 měkkýši, 565 ostatní fosilní bezobratlí, 566 paleozoologie obratlovců, 567 anamnia, 568 sauropsida, 569 savci, 590 zoologické vědy	zoologie (entomologie, ornitologie), vývoj zvířecích druhů
bot	botanika	561 paleobotanika, 580 botanic-	botanika

		ké vědy	
bio	biologie	574 biologie, 575 organický vývoj, 576 mikrobiologie, 578 mikroskopy a mikroskopie, 579 sbírky a konzervování	genetika, biologie (cytologie, histologie, mikrobiologie), paleontologie, biochemie a biotechnologie
ant	antropologie	572 antropologie, 573 fyzická antropologie	antropologie
che	chemie	540 chemie, 660 chemická technologie	biochemie, chemie
mat	matematika	310 statistika, 510 matematika	matematika (statistika)
log	logika	160 logika	
ggr	geografie	910 zeměpis, cesty	fyzikální zeměpis, geografie (kartografie), topografie
ast	astronomie	520 astronomie a příbuzné vědy	astronomie
phy	fyzika	530 fyzika	fyzika (fyzika částic, nucleární fyzika), optika (mikroskopie), akustika, mechanika
met	meteorologie		meteorologie
geo	geologie, hydrologie	550 vědy o Zemi, 552 petrologie	petrografie, oceanografie, mineralogie, geologie, speleologie
env	ekologie, životní prostředí	710 tvorba krajiny, urbanistika	ekologie, ochrana přírody, životní prostředí
TEC	TECHNIKA	600 technika (kromě 601 filosofie a teorie), 620 inženýrství	astronautika
tra	doprava, spoje	383 pošty, 384 telekomunikace, 385 železniční doprava, 386 vnitrozemská vodní doprava, 387 námořní a letecká doprava, 388 dálniční a městská doprava	telekomunikace, vysílání (rozhlas, televize), letectví (vojenské letectvo), námořnictvo (válečné námořnictvo), doprava (železnice), automobilismus (motorkářství), lodě, komunikace = doprava a spoje, kosmonautika
ene	energetika		energie (ropný průmysl)
ind	průmysl, technika	654-655 polygrafie a vydavatelství, 658 řízení průmyslu, 670 výroba, 678 gumové a plastové materiály, 680 ostatní výroby	technologie, biotechnologie, metalurgie, elektronika, audio (nahrávání), látky (barvení látek), tisk (litografie), řemesla, nakladatelská práce, průmysl, zpracovatelský průmysl, důlní průmysl, balení a obaly, strojírenství, těžba dřeva, dřevo, tesařské řemeslo, instalatérské práce
bui	stavebnictví	690 pozemní stavitelství	budova
com	informatika a počítače		věda o počítačích (umělá inteligence, elektronické vědy)
sta	normalizace a metrologie	389 metrologie a normalizace	taxonomie, měření času

ECN	EKONOMIE A ŘÍZENÍ		
eco	ekonomie, obchod, bankovníctví	330 ekonomika, 334 družstevnictví, 337 celní politika, 381 vnitřní obchod, 382 mezinárodní obchod, 656-657 účetnictví, 659 ostatní problémy obchodu	finance (bankovníctví), obchod (maloobchodní podnikání), zaměstnání, vlastnictví, marketing, účetnictví, obchod, mince, hospodářství
man	management, řízení		reklama (maloobchodní podnikání)
mer	zbožiznalství a spotřebitel		spotřebitel
BEL	VÍRA		
rel	náboženství	200 náboženství, 210 přírodní teologie, 220 bible, 230 dogmatická teologie, 240 devocionální a praktická teologie, 250 pastorační teologie, 260 křesťanská církev, 270 dějiny křesťanské církve, 280 křesťanské církve a sekty, 290 ostatní náboženství	náboženství (budhismus, křesťanství (anglikánství, římskokatolická církev), hinduismus, islám, judaismus, pravoslavná církev), new age
sup	nadpřirozeno, okultní vědy, magie		nadpřirozeno, okultní vědy, magie, astrologie
LIF	ŽIVOTNÍ STYL		obecné zájmy (mužské), ženy
hou	domácí hospodářství, stravování, odívání, byt, ruční práce	640 domácí hospodářství	jídlo (řeznictví), domov (zařízení domu, osvětlení), /řemesla/ = pletení, šití, háčkování, barevné sklo, výroba prošíváných dek, krejčovství, tetování, textil, víno, móda, kadeřnictví, domácnost, kuchařství, dámské krejčovství
spo	sport	796 atletika a hry ve volné přírodě nebo na hřišti, 797 vodní sporty, 798 jezdecké sporty, 799 sportovní rybářství, myslivectví, střelba	sport (americký fotbal, atletika, automobilové závody, badminton, baseball, basketbal, bodybuilding, bojová umění, bowling, box, bruslení, býčí zápasy, curling, cyklistika, fotbal, golf, gymnastika, holubářství, jachting, jezdectví, kanoistika, karate, kriket, kulečnick, lacrosse, lyžování, parašutismus, plachetnice, plavání, pozemní hokej, rodeo, rugby, rybaření, skateboarding, skoky do vody, snowboarding, sportovní potápění, střelba, sumo, surfing, šerm, šipky, tenis, veslování, vodní sporty, volejbal, vzpírání, windsurfing, wrestling, závěsné létání, zimní hokej), jóga, sokolnictví, horolezectví, lukostřelba

sct	společenský život	060 všeobecné společnosti	Svatby
amu	zábava, hry, volný čas, cestování	791 veřejná zábava, 793 hry a zábavy v místnosti, 794 hry šikovnosti a dovednosti, 795 hry nahodilé	závody (sázení), hry (karetní hry), domácí mazlíčci (psi, kočky), skauting, známky, studentské zájmy, zájmy teenagerů, cestování, zahradničení, hobby (musí mít vždy další specifikaci), volný čas, knihy, bridž, karavanning, šachy, komiksy, kutilství, zábava, sex
min	skupiny se specifickými zájmy - důchodci, etnické zájmy, postižení, homosexuálové, drogy		mláďí, důchod, feminismus, gayové a lesbičky, invalidita, drogy, etnické zájmy, Hispanoameričané, Afroameričané, Asioameričané
reg	region	354 ostatní země, 940 Evropa, 950 Asie, 960 Afrika, 970 Severní Amerika, 980 Jižní Amerika, 990 ostrovy v Pacifiku	venkov, regionální zájmy (Amisch, Haiti), Rusko, rozvojové země, Antily, Evropa, Indie, Japonsko, Židovství, Střední východ, Newfoundland, Afrika, Aljaška, Asie, Austrálie, Kanada, Čína

Na závěr je třeba říci, že téma/námět textu (*topic*) patří dodnes k poněkud kontroverzním bodům korpusových projektů. Přes veškerou snahu je totiž obtížné zaručit, že všechny texty (dnes i v budoucnu) budou snadno zařaditelné k některé z dříve vzniklých kategorií. Je také poněkud nesnadné definovat (pro neodborníky, jakými lingvisté v ostatních oborech jsou) jejich hranice a poskytnout tak lidem, kteří pro účely zařazení do korpusu texty kategorizují, explicitní vodítko a kritérium jiné, nežli je jejich osobní náhled na věc.

Přes tyto nevýhody však upřednostňuje většina projektů a také ČNK alespoň základní pomocnou síť kategorií, protože - vzato do důsledků - seznam určitelných kategorií může být téměř nekonečný a předmětem zkoumání se za určitých okolností může stát i velmi malá a přesně vymezená podoblast. Rezignovat kvůli podobným obtížím na jakékoli - byť pro někoho příliš obecné, pro jiného třeba nepřesné - dělení, by bylo rozhodně škoda.

Literatura:

Aston, G. - Burnard, L.: *The BNC Handbook*. 1. vyd. Edinburgh University Press, Cambridge 1998.

Čermák, F.: Czech National Corpus: A case in many contexts. *International Journal of Corpus*

Linguistics, 2, 1997, s. 181-197.

Čermák, F. - Králík, J. - Kučera, K.: Receptce současné češtiny a reprezentativnost korpusu.

SaS, 58, 1997, s. 117-124.

Kennedy, G.: *An Introduction to Corpus Linguistics*. Addison Wesley Longman Limited, Harlow 1998.

Králík, J.: Vyvážení zdrojů reprezentativního korpusu synchronní češtiny SYN2000. *SaS*, 62, 2001, s. xx-xx.

Šulc, M.: *Korpusová lingvistika. První vstup*. Karolinum, Praha 1999.

Ústav Českého národního korpusu FF UK

nám. Jana Palacha 2, Praha 1